

**Ігор Старенький,
Павло Нечитайло**
(Кам'янець-Подільський)

КОМПЛЕКС ОСМАНСЬКИХ ЗНАХІДОК З КОЛЬОРОВОГО МЕТАЛУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. З РОЗКОПОК 2016 РОКУ НА ПЛОЦІ ПОЛЬСЬКИЙ РИНОК У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Влітку-восени 2016 року на кошти міського бюджету за замовленням Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника проводилися археологічні дослідження в центральній частині Старого міста на площі Польський ринок Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ (керівник – к. і. н. П.О Нечитайло). Роботи проводилися на житлово-господарському комплексі другої половини XVII-XVIII ст.

У ході робіт виявлено значний обсяг матеріалу, який датється від Трипільської культури етапу СІ до ХХ ст. Більшу частину часу досліджувана територія використовувалася як торгівельна площа і тільки у другій половині XVII-XVIII ст. на цьому місці існувала забудова. Виявлений матеріал вражає своєю чисельністю, хронологічним діапазоном та різноплановістю. Зокрема, виявлено значну кількість фрагментованих керамічних виробів (Трипільська культура, XIII-XIV, XV-XVI, XVII-XVIII ст.), кахлів, скляних виробів, елементів прикрас (бронзові шпильки, накладки та застібки до одягу, срібні золочені та бронзові гудзики, намистини, черепашки каурі (Curaeidae), бронзові кільця з гравіюванням та без нього, фрагменти сережок та ін.), елементи озброєння (гарди шабель, мушкетні кулі, шрапнель, чавунні гранати та бомби, кулі та гільзи японських патронів періоду Першої світової війни) тощо. Окремо виділяється велика колекція керамічних любок XVII-XVIII ст. та кавові чашечки з напівфаянсу китайського та турецького імпорту. Водночас виявлені майстерні: ливарна, косторізна.

Окремою категорією знахідок можна виділити речі османського походження другої половини XVII ст.

Серед них виділяються монети. Упродовж 1672-1699 рр. Кам'янець-Подільський входив до складу Порти і був центром Кам'янецького єялету. Зрозуміло, що в цей час у місті була турецька адміністрація, купці та військовий корпус (переважно яничари), який в окремі періоди налічував до 8000 осіб. Тож не дивним є факт знайдення дрібної османської монети, хоча упродовж попередніх археологічних сезонів такі знахідки були відсутні. Загалом знайдено 24 пара та 10 мангірів. Пара (рис. 1) відносяться до періоду правління Мехмеда IV бен Ібрагіма і викарбувані на монетному дворі Міср (Єгипет). Срібло 600°. На аверсі та реверсі сильно потерті написи, які вказують на карбування монети на монетному дворі Міср в період правління султана Мехмеда IV¹. Вага знайдених монет коливається в діапазоні 0,24-0,72 г. 5 монет мають пробиті отвори, що вказує на використання їх на початку XVIII ст., після повернення Кам'янця-Подільського під владу Речі Посполитої,

як елемента прикраси (намисто з «дукачами»). Цікаво, що яничарські полки вимагали плати саме в монетах мірського карбування,

Рис. 1.

Рис. 2.

які мали більшу вагу та пробу срібла, ніж монетного двору Константиніїє (Стамбул). Враховуючи потужну яничарську присутність у Кам'янці-Подільському останньої третини XVII ст., можемо припустити, що знайдений нумізматичний матеріал був загублений саме яничарами. Можна також припустити і наявність фальшованих монет серед пар, зокрема присутні 3 екземпляри виготовлені з мідної пластини і покриті сріблом за допомогою амальгама². Окрім того, знайдено 10 мангірівсултана Сулеймана II (рис. 2). На аверсі зображена тугра султана. На реверсі зазначено, що монета викарбувана на монетному дворі Константиніїє (Стамбул). На трьох екземплярах читається дата «1099» на Хіджрі, що відповідає 1688 року.

Монети Османської імперії з розкопу №3 на площі Польський ринок становлять 24,63% від загальної кількості монетних знахідок на ділянці.

Серед знахідок цього періоду виділяються також дві половинки бронзових кулелійок. Одна зі стулок була знайдена у квадраті Г5 на глибині -1,0-1,15 м від нуля (далі №1; рис. 3), інша – у квадраті А1-4 на глибині +0,15-0,25 м від нуля (далі №2). Початково вони були вкриті патиною, а на стулці №2 додатково був оксид заліза. При візуальному початковому огляді складалося враження, що це дві половинки однієї ливарної формочки. Проте подальший детальний аналіз спростував таку думку, адже вони мали невеликі відмінності по довжині (на 1 мм.), ширині, формі, довжині та діаметру ливарного каналу та ін. Незважаючи на ці відмінності, безсумнівно виготовлені вони в один час, за однаковою технологією та, можливо, навіть одним майстром.

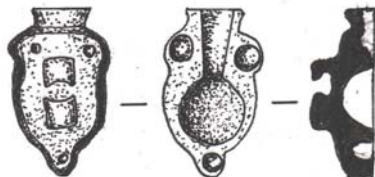

Рис. 3.

Кулелійки являють собою невеликий металевий корпус усічено-циліндричної форми з глибокою напівсферичною виїмкою всередині, до якого зверху кріпиться 1/2 частина усічено-конічної ливарної чаші («ливника») з напіввійчастою виїмкою всередині. По краях корпусу є

три вузьких, високих, розташованих трикутником виступи підциліндричної форми, з внутрішнього боку яких розташовані: в одному випадку – три маленьких, низьких, усічено-конічних шти-

рі, а в іншому випадку – три маленьких, неглибоких, напівсферичних виїмки-паза, призначених для скріплення стулок кулелійки між собою³. У нашому випадку обидві стулки мають виїмки-пази. До зовнішньої плоскої сторони корпусу кожної стулки ливарної формочки кріпиться масивне вертикальне «вушко» у вигляді товстої пластини прямокутної форми з наскрізним поперечним округлим отвором у центрі. У стулки №1 отвір проламаний ззовні в центральній частині. Крізь ці отвори просмикувалися тонкі, дротоподібні кінці спеціальних залізних шарнірних щипців, які щільно стискали стулки кулелійки в момент вилвки кулі. Саме їх залишки і виявлено на стулці №2 у вигляді окису заліза.

Загальні розміри стулки №1 становлять 2,7×1,6×1,0 см. Діаметр корпусу – 1,6 см. Висота корпусу без «вушка» – 0,6 см. Діаметр виїмок-пазів складає 0,3 см. Розміри «вушка» 1,1×0,4×0,4 см., а діаметр отвору під щипці – 0,35 см. Зовнішні розміри «ливника» 1,0×0,8×0,6 см., внутрішні – 1,0×0,5×0,25 см. Максимальний діаметр ливарного каналу 0,5 см., мінімальний – 0,25 см. Діаметр кулі, яка виготовлялася цієї кулелійкою становив 1,25 см. Вага стулки – 12,23 г.

Загальні розміри стулки №2 становлять 2,6×1,6×1,2 см. Діаметр корпусу – 1,6 см. Висота корпусу без «вушка» – 0,7 см. Діаметр виїмок-пазів – 0,3 см. Розміри «вушка» 1,0×0,5×0,3 см. Зовнішні розміри «ливника» 0,8×0,85×0,7 см., внутрішні – 0,8×0,5×0,35 см. Максимальний діаметр ливарного каналу 0,5 см., мінімальний – 0,35 см. Діаметр кулі, яку відливали в кулелійці – 1,25 см. Вага стулки 10,13 г.

Стосовно аналогій знайденим кулелійкам, то на сьогодні вони досить широко відомі. Так, І.К. Свешніков у монографії «Битва під Берестечком» (1992) подав аналогічну до знайдених нами бронзову кулелійку, датовану серединою XVII ст.⁴. Аналогічні ливарні формочки описано О. Супрунечком та Б. Павленком у статті «Деталі кулелійок XVII ст. з Черкас», датовані вони другою чвертю XVII ст.⁵, В. Шалобудовим у публікації «Кулелійки козацького часу з Придніпров'я»⁶. Схожа кулелійка з фортеці Судак описана О. Фарбеєм⁷. Аналогічними до кам'янецьких кулелійок є знайдені С. Біляєвою в турецькій фортеці Аккерман⁸. Значну кількість аналогій знаходимо в публікації Ірини Гусач «Кулелійки XVII-XVIII ст. з турецької фортеці Азак», зокрема з фортеці Азак⁹, турецької фортеці Сед-Іслам¹⁰, поселення Біле Південно-Східне¹¹, Анапи¹², Алушти, Старого Криму¹³, Східного Криму¹⁴, фортеці Судак¹⁵, Севастополя¹⁶, Аккермана¹⁷, Черкас¹⁸. За датуванням, розмірами та калібром куль найближчими аналогами до знахідки в Кам'янці-Подільському являються кулелійки з Берестечка, Богородицької фортеці, Черкас, Аккермана, Анапи та Східного Криму.

Виготовлені кулелійки за однією технологією в один час і, наймовірніше, в одній майстерні. Кулелійки могли потрапити до Кам'янця-Подільського зі Стамбулу чи Трабзону.

Окрім того, в розкопі №3 на Польському ринку виявлено 13 свинцевих куль діаметром 10-15 мм. та масою 7,15-19,56. З них 5 одиниць (рис. 4) за діаметром можуть бути виготовлені вище описаними кулелійками. Перша з них має діаметр 12,5 мм та масу 14,8 г, довжина «літника» з напливом 11 мм, отже вона мог-

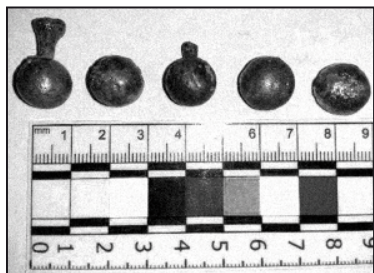

Рис. 4.

квадраті Б5 і могла бути відлита в кулелійці №2.

З високою вірогідністю до турецького періоду в історії Кам'янця-Подільського можна віднести існування майстерні з виготовлення бронзового та мідного посуду. Час її існування відноситься до другої половини XVII – початку XVIII ст. Знайдено понад 80 фрагментів відходів виробництва – обрізані пластини та стружку з міді і бронзи. Виявлено кілька фрагментів вусок та вінець посудин. Цікавою є частина мідної посудини, ймовірно миски, прикрашеної заглибленим орнаментом (рис. 5).

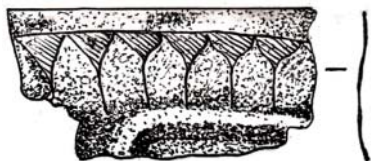

Рис. 5.

двох розеток та залишків рифлення. У квадраті А1-4 знайдено фрагмент поясної платівки, виготовленої з міді та покритої сріблом (рис. 6). Виріб прямокутної форми. Край платівки потовщений, загнутий всередину, відділений від основної частини щитка рифленою лінією. У центральній частині щиток прикрашений опуклим листоподібним зображенням майже на всю довжину щитка. Між ним та рифленою лінією ряд наскрізних отворів неправильної округлої, овальної та трикутної форми. Розміри збереженого фрагменту 3,2×2,9 см. Аналогічні поясні платівки виявлені при розкопках Аккерману¹⁹. У квадраті А1-5 знайдено поясну накладку у вигляді шестипелюсткової квітки, пелюстки якої відділені одна від одної заглибленими лініями.

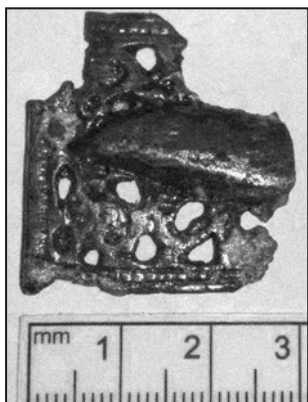

Рис. 6.

ла бути виготовлена кулелійкою №1. До того ж вона теж знайдена у квадраті Г5 на глибині – 0,8-1,0 м від нуля. Ще чотири кулі мають діаметр 12,5 мм. та масу 13,27, 12,95, 14,34 та 12,74 г. Три з них знайдені у квадраті Г6 на глибині – 0,3 від нуля. Одна з них має «літник» діаметром 3-4 мм. та висотою 5 мм. Теоретично вони теж можуть стосуватися кулелійки №1. Четверта куля знайдена у

Окремою групою виробів з кольорового металу є поясна гарнітура. Виявлено фрагмент кінця поясу (хвостовик), край якого заокруглений з гостроконечним завершенням. Орнаментація практично повністю втрачена внаслідок корозії металу, за винятком

Цікавою є бронзова поясна підвіска із завершенням у вигляді голо-

ви дракона (рис. 7). Підвіска S-подібної форми, половина втрачена. У поперечному перерізі підквадратної форми. Центральна частина розплющена, містить два лінійних діагональних вдавнення. Край поясної підвіски виконаний у вигляді голови дракона з відкритою пащею. Такі підвіски, за інформацією С.О. Біляєвої, зафіксовані в золотоординських шарах Аккерманської фортеці²⁰. Проте, за даними Ю.В. Мисько, такі ж підвіски знайдені в ході археологічних досліджень Хотинського замку і відносяться до турецького шару²¹. Це свідчить про те, що поясні підвіски такого типу з'явилися в золотоординській період, але продовжують існувати ще довгий час у тюркській культурній традиції.

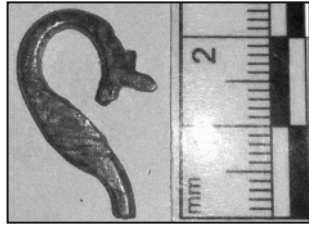

Рис. 7.

До деталей одягу відносяться знайдені на розкопі різного роду дрібні накладки та нашивки. У квадраті А6 трапилася опукла лусочка-накладка підтрикутної форми з отвором у центральній частині (рис. 8), розміром 2,2×1,5 см., що в значній кількості траплялися при розкопках Аккерманської фортеці²². Знайдено застібку для одягу, яка з двох сторін має петлі для гапликів. Поверхня виробу рифлена, з однієї зі сторін має отвір діаметром 0,1 см. Петлі з двох сторін припаяні, округлої форми, діаметром 0,5 см.

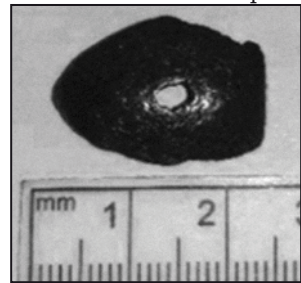

Рис. 8.

Також знайдено два гудзигирьки. Один з них відлитий з бронзи, масою 1,61 г. (рис. 9). Тулуб гудзика округлої неправильної кулястої форми. Вушко плоске, з'єднане з тулубом нерухомо, в одній площині; отвір циліндричний. На вушку помітні сліди проточки. Інший гудзик-гирька пустотілий, виготовлений зі срібла з високим вмістом мідної лігатури, поверхня вкрита золотом (рис. 10). Висота гудзика – 1,7 см. (1,0 тулуб та 0,7 вушко). Тулуб правильної кулястої форми з невеличким вістрям, його поверхня вкрита гравіюванням у вигляді геометричних орнаментів. Вушко плоске, припаяне до тулуба в одній площині.

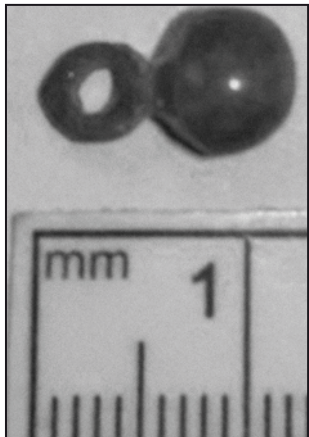

Рис. 9.

Гудзигирьки описаного типу мають численні аналоги на теренах України, зокрема в Аккерманській фортеці, фортеці Самарь та ін.

Серед прикрас у квадраті Г5 трапилося дві сережки округлої форми. У

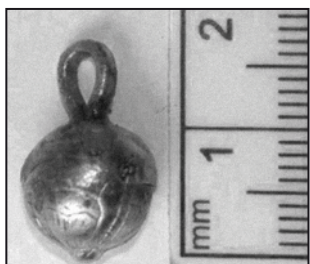

Рис. 10.

поперечному перерізі дріт круглий; по-довжній переріз прямий. Обруч суцільний цілий, закінчення розіткнуте, краї рівні. Один край загнутий у вигляді петлі назовні. Виготовлені вони з бронзи.

Досить цікавою знахідкою являються османські вагові гирьки (рис. 11). Відлиті вони з міді у формі багатокутника (12-кутник). Розміри 1,2×1,25×1,25 см., маса – 15,19 г. На одній з граней збереглися сильно потерті сліди зображення, можливо султанської тугри. Аналогічні до знайдених у Кам'янці-Подільському гирьок, знайдені були археологами на Балканах у Белградській фортеці²³.

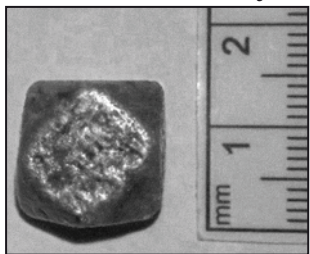

Рис. 11.

Також при дослідженнях на площі Польський ринок виявлено два наперстка. Наперстки катані, закриті. Мають усіченконічну форму, низ опуклий. Зовнішня поверхня комірчаста. Верхній край та нижня частина наперстків відділені заглибленими лініями. Край злегка потовщений.

Отже, у ході археологічних досліджень на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському було виявлено комплекс речей османського походження, які датуються другою половиною XVII ст. Серед знахідок виділяється нумізматичний матеріал (пара та мангіри), поясна гарнітура (хвостовики, платівки, підвіски, накладки), гудзики, гирьки, речі господарського призначення та ін. Всі ці знахідки свідчать про те, що залишки знайденої при дослідженнях будівлі використовувалися турками у 1672-1699 рр., коли Кам'янець-Подільський був центром еялету. Поряд з цими знахідками зібрано велику колекцію фарфорових, фаянсових та напівфаянсових чашок на кільцевому піддоні китайського та турецького виробництва та керамічних люльок. Ці факти дають змогу висловити припущення про те, що розкопаний об'єкт був поліфункціональним. До складу виявленої споруди входили металообробна майстерня та кав'ярня. Кав'ярні були не просто закладами відпочинку, а своєрідними чоловічими соціальними клубами і відігравали важливу роль в повсякденному житті турків.

Власне, досліджений об'єкт є найстарішою археологічно дослідженою кав'ярнею на теренах України.

Примітки:

1. Пивоваров С.В. Монетні знахідки з Хотинської фортеці / С.В. Пивоваров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – К. : Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2012. – Вип. 21, ч. 1. – С. 168-171; Янов Д.М. Історія дослідження обігу османських

- монет на території Пруто-Дністровського межиріччя / Д.М. Янов // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. Мечникова. – Одеса, 2015. – Вип. 26. – С. 216-232.
2. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивые монеты Османской империи XV-XIX веков в Северном Причерноморье / А. С. Бойко-Гагарин // Дриновский збірник. – Харків; Софія : Вид-во БАН ім. проф. Марина Дринова, 2015. – Т. VIII. – С. 101-102.
 3. Гусач И. Пулелейки XVII-XVIII вв. из турецкой крепости Азак / И. Гусач, К. Ибрагимзаде, А. Дедюлькин // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2013-2014 гг. : сб. ст. – Азов : Изд-во Азовского музея-заповедника, 2016. – Вып. 29. – С. 392.
 4. Свешніков І.К. Битва під Берестечком / І.К. Свешніков. – Львів : Слово, 1993. – С. 255.
 5. Супруненко О. Детаї кулеліюк XVII ст. з Черкас / О. Супруненко, Б. Павленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 71-74.
 6. Шалобудов В. Кулелійки козацького часу з Придніпров'я / В. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 122-125.
 7. Фарбей О.М. Судацька фортеця / О.М. Фарбей // Національний заповідник «Софія Київська». – К. : Балтія-Друк, 2009. – С. 222.
 8. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.): монографія / Світлана Біляєва. – К. : Ун-т «Україна», 2012. – С. 217, 236, 326, рис. 153. 2-5.
 9. Гусач И. Пулелейки XVII-XVIII вв. из турецкой крепости Азак... – С. 394-395, рис. 1.1-2; 2.1 г, 3.
 10. Там же. – С. 395, рис. 2.4.
 11. Там же. – С. 398-399, рис. 3.1-2; 4.1-2.
 12. Там же. – С. 402, рис. 5.1-4.
 13. Там же. – С. 403, рис. 6.1-4.
 14. Там же. – С. 406, рис. 7.1-4.
 15. Там же. – С. 407, 418, рис. 8.1-4; 9.1-2.
 16. Там же. – С. 418-419, рис. 9.3-6; 10. 1-6.
 17. Там же. – С. 419, рис. 10.7-10.
 18. Там же. – С. 420, рис. 11.1-3.
 19. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.)... – С. 323, рис. 146.
 20. Там же. – С. 174, рис. 41.
 21. Мисько Ю.В. Турецькі артефакти з розкопок Хотинської фортеці у 2011 р. / Ю.В. Мисько, С.В. Пивоваров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21. – Ч. 2. – С. 369.
 22. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.)... – С. 322, рис. 144.
 23. Bikic. V. Ottoman Weights from Belgrade's Fortress: a Reconsideration / Vesna Bikic // Ottoman Metalwork in the Balkans and in Hungary. – Budapest : Hungarian National Museum, 2015. – S. 44, fig. 5.5-6.

Отримано: 6.07.2017.